

УДК 342.25

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.22>

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Бойко С.Ю.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України,
ORCID: 0009-0003-2816-4752*

Бойко С.Ю. Місцеве самоврядування як об'єкт конституційної реформи в Україні.

У статті з'ясовано, яким чином місцеве самоврядування може потенційно стати об'єктом конституційної реформи в Україні, а також історичний ретроспективний досвід внесення пропозицій щодо реформування Конституції України в частині місцевого самоврядування. Здійснено аналіз стану наукових пропозицій щодо реформування конституційних засад місцевого самоврядування. Зроблено висновок, що конституційні основи місцевого самоврядування, закладені ще під час ухвалення Конституції України у 1996 році, залишалися майже незмінними протягом усього часу. Встановлено, що реформування місцевого самоврядування, з 2004 року, стало наріжним каменем багатьох проєктів про внесення змін до Конституції (йдеться передусім про законопроект про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (реєстр. № 3207-1)). Констатовано, що парламент, ухвалюючи зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, сподівалася саме на позитивну долю відповідного проєкту щодо місцевого самоврядування (принаймні це розглядалося як один із пріоритетних сценаріїв). Сама логіка реформи 2004 року (ключовою ідеєю було зміна президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську), передбачала необхідність трансформації і місцевого рівня, зокрема надання місцевим радам права формувати власні виконавчі органи. Без таких змін місцеві державні адміністрації будуть продовжувати перебувати в сфері впливу Президента, керівників яких по Конституції зразка 1996 року він власне і призначає. Доведено, що несхвалення відповідних змін зробило реформу 2004 року непослідовною, вона не враховує місцевий рівень, що, відповідно, спричинило і інший ефект самої реформи на практиці. Вказано наступні етапи, на яких конституційна муніципальна реформа мала шанс на успіх. По-перше, це проєкт внесення змін до Конституції України, внесений Президентом України, Віктором Ющенком № 4290 від 31.03.2009. По-друге, питання реформування місцевого самоврядування знову стало актуальним у зв'язку із функціонуванням т.з. «Конституційної асамблеї», створеної В. Януковичем у 2011 році, в рамках якої активно розроблялися зміни до Конституції, у тому числі і в частині місцевого самоврядування. По-третє, це проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015. По-четверте, це проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) Президента В.О. Зеленського № 2598 від 13.12.2019. Причому вже у січні 2020 р. Президент вирішив відкликати цей проєкт. Доведено, що довгий шлях до конституційної реформи у сфері місцевого самоврядування свідчить про те, що така реформа давно назріла. Наразі внесення змін до Конституції унеможливлені через умови воєнного стану, проте це не означає, що не потрібно аналізувати і згадувати про зроблені помилки і не дивитися у майбутнє.

Ключові слова: виконавчі органи; місцеве самоврядування; конституційна реформа; конституція; Конституційний Суд України; місцеві державні адміністрації; Президент; префекти; децентралізація; Україна; Франція.

Boyko S.Yu. Local self-government as an object of constitutional reform in Ukraine.

This article examines the potential of local self-government to become a subject of constitutional reform in Ukraine. It provides a historical retrospective of proposals aimed at amending the Constitution

of Ukraine in the area of local governance. The author analyzes the current state of academic discourse on reforming the constitutional foundations of local self-government and concludes that the principles established in the 1996 Constitution have remained largely unchanged.

The study highlights that since 2004, local self-government reform has been central to numerous constitutional amendment initiatives, including draft law No. 3207-1. The 2004 constitutional reform, which shifted the system from presidential-parliamentary to parliamentary-presidential, logically required changes at the local level—particularly granting local councils the authority to form executive bodies. Without such changes, local state administrations remain under presidential control, as stipulated by the 1996 Constitution.

The article argues that the failure to implement these changes rendered the 2004 reform inconsistent and limited its practical impact. It outlines key milestones in the pursuit of constitutional municipal reform, including:

- Draft amendments proposed by President Viktor Yushchenko (No. 4290, March 31, 2009);
- The work of the “Constitutional Assembly” initiated by President Viktor Yanukovich in 2011;
- Draft law No. 2217a (July 1, 2015) on decentralization;
- Draft law No. 2598 (December 13, 2019) submitted by President Volodymyr Zelenskyy, later withdrawn in January 2020.

The article concludes that the prolonged and incomplete path toward constitutional reform in local self-government reflects its long-standing urgency. Although martial law currently prevents constitutional amendments, it remains essential to analyze past mistakes and plan for future reforms.

Key words: executive bodies; local self-government; constitutional reform; Constitution; Constitutional Court of Ukraine; local state administrations; President; prefects; decentralization; Ukraine; France.

Постановка проблеми. Конституційні засади місцевого самоврядування, визначені ще у 1996 році при прийнятті Конституції України, майже не зазнавали трансформації до нинішнього часу. Винятків усього два, а саме: зміни 2004 року (в частині строку повноважень представницьких органів, які були збільшені з 4 до 5 років Законом від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [1], ст. 141 Конституції), а також зміни 2011 року (в частині повторного ухвалення попередніх змін, оскільки вони були дезавуйовані рішенням Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 30 вересня 2020 року; на додачу до них було збільшено строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, теж з 4 до 5 років Законом від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [2], ст. 141 Конституції). Ці зміни були згодом при поверненні до попередньої редакції збережені (Закон від 21 лютого 2014 року № 742-VII [3]).

Водночас, реальна реформа місцевого самоврядування тим самим не відбулася. Це були скоріше кон’юнктурні зміни, покликані «підігнати» строк повноважень органів місцевого самоврядування до загального строку повноважень Президента і Верховної Ради України (далі – ВРУ), що цілком вкладалися в логіку реформу (зміни) Конституції 2004 року (причому досить цікаво, що у 2004 році чомусь «забули» про сільського, селищного, міського голову і про це знову згадали лише у 2011 році). Чи потрібно при цьому вдосконалювати конституційні засади місцевого самоврядування? Безперечно. Натомість сфера місцевого самоврядування залишається консервованою і незмінюваною в своїх головних конституційних принципах і нормах з 1996 року. І це незважаючи на численні ідеї, проекти і пропозиції, про які неодноразово йшлося як в науці, так і в практичній площині.

Стан опрацювання проблематики. До наукових праць, що присвячені безпосередньо реформуванню конституційних засад місцевого самоврядування, можна віднести праці таких вчених як А.С. Калінкін [4], А.П. Заєць [5], С.Г. Серьогіна [6; 7], С.М. Серьогін і Н.Т. Гончарук [8], В.В. Шамрай і К.В. Головка [9] та багатьох інших. До цих питань вчені-муніципалісти звертаються також в розрізі більш широких досліджень, присвячених питанням місцевого самоврядування, децентралізації, унітаризму, територіального устрою, вивчення зарубіжного досвіду. Серед таких дослідників можна назвати О.В. Батанова [10], А.М. Мариніва [11], В.Л. Федоренка і О.М. Чернеженко [12], А. С. Чиркіна [13]. Також варто виділити ряд колективних монографій, наприклад, «Міське самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти» (2020 р.) [14], «Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні» (2021 р.) [15], «Сучасний унітаризм: доктрина і практика» (2021 р.) [16].

Метою статті є з'ясування того, яким чином місцеве самоврядування може потенційно стати об'єктом конституційної реформи в Україні, а саме: з'ясування історичного ретроспективного досвіду внесення пропозицій щодо реформування Конституції України в частині місцевого самоврядування, а також аналіз стану наукових пропозицій щодо реформування конституційних засад місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, почнемо із конкретних пропозицій щодо внесення змін до Конституції України в частині місцевого самоврядування, які висувалися в Україні, проте, на жаль, не були прийняті.

Конституційна реформа 2004 року супроводжувалася ідеєю про необхідність змін щодо публічної влади і місцевого самоврядування. Проте ці два аспекти було вирішено роз'єднати. В одному пакеті, що був проголосований 8 грудня 2004 року, було остаточно схвалено як власне Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [1], так і попередньо схвалено окремою постановою і направлено до КСУ «доопрацьований відповідно до Постанови Верховної Ради України від 26 грудня 2002 року «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по опрацюванню проєктів законів України про внесення змін до Конституції України» законопроект про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (реєстр. № 3207-1), зважаючи на рішення Конституційного Суду України від 9 червня 1998 року № 8-рп/98» [17].

Цікаво те, що такий форма одночасного попереднього схвалення і направлення до КСУ прямо суперечив згаданому в самій постанові рішення Конституційного Суду України від 9 червня 1998 року № 8-рп/98, адже попереднє схвалення – це вже розгляд проєкту, на момент якого і має бути вже наявний відповідний висновок КСУ. Саме таким шляхом згодом буде йти ВРУ щодо інших проєктів, але не в цьому випадку. На відповідну обставину порушення процедури внесення змін до Конституції України звертає увагу Г.В. Берченко [18, с. 440, 441].

Ще один цікавий момент тут це те, що КСУ надав свій висновок лише 07.09.2005 (висновок № 1-в/2005) [19], тобто можливість остаточного схвалення відповідного законопроекту була повністю втрачена, оскільки це мало би відбутися «на наступній черговій сесії» (оригінального тлумачення наступної чергової сесії, яке здійснив КСУ лише в рішенні від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 [20] ще тоді не було). Додатково на уточнену Верховною Радою України редакцію проєкту № 3207-1, що був попередньо схвалений і направлений до КСУ постановою парламенту від 23 грудня 2005 року № 3288-IV, був наданий ще один висновок аж 15 січня 2008 року (висновок № 1-в/2008). І знову бачимо, як і у 2004 році, одночасне направлення до КСУ і одразу ж попереднє схвалення проєкту. А пауза у наданні висновку з боку КСУ цього разу тривала взагалі більше двох років.

Зазначимо, що ВРУ, ухвалюючи зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, сподівалася саме на позитивну долю відповідного проєкту щодо місцевого самоврядування (принаймні це розглядалося як один із пріоритетних сценаріїв). Це знайшло свій вияв у розділі II відповідного закону «Прикінцеві та перехідні положення», де набрання чинності власне законом № 2222-IV прив'язувалося до факту прийняття закону про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (якщо такий факт би стався, то зміни набрали чинності з 1 вересня 2005 року, натомість вони набрали чинності переважно з 1 січня 2006 року). Крім того, сама логіка реформи 2004 року (ключовою ідеєю було зміна президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську), передбачала необхідність трансформації і місцевого рівня, зокрема надання місцевим радам права формувати власні виконавчі органи. Адже без таких змін місцеві державні адміністрації будуть продовжувати перебувати в сфері впливу Президента, керівників яких по Конституції зразка 1996 року він власне і призначає. Несхвалення відповідних змін зробило реформу 2004 року непослідовною, вона не враховує місцевий рівень, що, відповідно, спричинило й інший ефект самої реформи на практиці.

Наступним етапом стало поява проєкту щодо внесення змін до Конституції України, який був внесений Президентом України, Віктором Ющенком № 4290 від 31 березня 2009 р. [21]. Він навіть був винесений Президентом на всенародне обговорення [22]. Проте на цей раз ВРУ навіть не змогла направити відповідний законопроект для надання висновку до КСУ щодо відповідності його ст. 157 і 158 Конституції України. Цей законопроект був комплексним і зачіпав власне і місцевий рівень, і місцеве самоврядування.

Питання реформування місцевого самоврядування знову стало актуальним у зв'язку із функціонуванням т.з. «Конституційної асамблеї», створеної В. Януковичем у 2011 році [23], в рамках

якої активно розроблялися зміни до Конституції, у тому числі і в частині місцевого самоврядування. Проте офіційним результатом діяльності такої асамблеї став лише проєкт концепції (Рішення про проєкт Концепції внесення змін до Конституції України від 21 червня 2013 року № 14 [24]). Вочевидь, логіка концентрації влади за часів Януковича, не вписувалася із ідеєю децентралізації і посиленням місцевого самоврядування.

Наступним кроком стала поява проєкту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015 [25]. Він був поданий Президентом України П.О. Порошенком і його скандальність і відсутність успіху була пов'язана не в останню чергу із тим, що він містив достатньо контраверсійну згадку про певні особливості місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. Саме якраз затягування із його прийняттям і сприяло актуалізації питання про «наступну чергову сесію», що було згодом оригінально вирішено КСУ у вже згаданому рішенні від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 [20].

Наступним проєктом, який вартий уваги, є проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) Президента В.О. Зеленського 2598 від 13.12.2019 [26]. Причому вже у січні 2020 р. Президент вирішив відкликати проєкт закону про внесення змін до Конституції щодо децентралізації [27]. У 2021 році був опублікований Фінальний звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус» [28].

Не вдаючись детально у причини неуспіху кожного із названих проєктів, зазначимо, що такий довгий шлях до конституційної реформи у сфері місцевого самоврядування свідчить про те, що така реформа давно є назрілою. Наразі внесенні змін до Конституції унеможливлені через умови воєнного стану (Див.: [29]). Проте це не означає, що не потрібно аналізувати і згадувати про зроблені помилки і не дивитися у майбутнє.

Перейдемо до власне наукових пропозицій як таких. Не можна не погодитися із С.Г. Серьогіною про те, що «Зараз в Україні обговорюється теза про те, що реформу з децентралізації належить повністю відокремити від реформи Конституції. Однак виникає питання, як можна докорінно вдосконалити системно-структурну організацію муніципальної влади, належним чином імплементувати положення Європейської хартії місцевого самоврядування, запровадити сучасні європейські принципи територіальної організації без внесення змін до Конституції, яка є фундаментом національного законодавства» [7, с. 46].

Дійсно, в сучасних умовах ми маємо реформу децентралізації (не місцевого самоврядування), яка має головним чином фінансовий аспект, тут можна говорити також про об'єднання територіальних громад, частково – про укрупнення районів. Проте ці зміни здійснювалися на рівні законів або навіть підзаконних актів. В умовах відсутності змін до Конституції потенціал подальших змін майже вичерпаний і залишається лише повноцінна реформа територіального устрою.

У змістовному плані, тобто власне з точки зору наповнення перспективного нового проєкту щодо конституційної реформи місцевого самоврядування, на наш погляд, слід орієнтуватися багато в чому на досвід Франції. Окремі слушні пропозиції із цього приводу наведені А.В. Маринівим [11, с. 166–179]. Зокрема, йдеться про те, щоб: 1) наділити обласні і районні ради правом створення виконавчих органів (за аналогією із рівнями департаменту (генеральна рада) і регіону (регіональна рада); 2) впровадити власне регіональний рівень влади як такий; 3) врахувати досвід інституту префекта як представника Президента; 4) удосконалити конституційні принципи місцевого самоврядування (зокрема, закріпити додатково принципи субсидіарності та загальної компетенції) [11, с. 182–183].

Висновки. Таким чином, можемо дійти наступних висновків. Конституційні основи місцевого самоврядування, закладені ще під час ухвалення Конституції України у 1996 році, залишалися майже незмінними протягом усього часу. Реформування місцевого самоврядування, з 2004 року, стало наріжним каменем багатьох проєктів про внесення змін до Конституції. Йдеться передусім про законопроєкт про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (реєстр. № 3207-1). Зазначимо, що ВРУ, ухвалюючи зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, сподівалася саме на позитивну долю відповідного проєкту щодо місцевого самоврядування (принаймні це розглядалося як один із пріоритетних сценаріїв). Сама логіка реформи 2004 року (ключовою ідеєю було зміна президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську), передбачала необхідність трансформації і місцевого рівня, зокрема надання місцевим радам права формувати власні виконавчі органи. Адже без таких

змін місцеві державні адміністрації будуть продовжувати перебувати в сфері впливу Президента, керівників яких по Конституції зразка 1996 року він власне і призначає. Несхвалення відповідних змін зробило реформу 2004 року непослідовною, вона не враховує місцевий рівень, що, відповідно, спричинило і інший ефект самої реформи на практиці. Наступним етапом став проєкт внесення змін до Конституції України, внесений Президентом України Віктором Ющенком № 4290 від 31.03.2009. Питання реформування місцевого самоврядування знову стало актуальним у зв'язку із функціонуванням т.з. «Конституційної асамблеї», створеної В. Януковичем у 2011 році, в рамках якої активно розроблялися зміни до Конституції, у тому числі і в частині місцевого самоврядування. Наступним кроком стала поява Проєкту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015. Наступним проєктом є проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) Президента України В.О. Зеленського № 2598 від 13.12.2019. Причому вже у січні 2020 р. Президент вирішив відкликати цей проєкт. Довгий шлях до конституційної реформи у сфері місцевого самоврядування свідчить про те, що така реформа давно назріла. Наразі внесення змін до Конституції унеможливлено через умови воєнного стану. Проте це не означає, що не потрібно аналізувати і згадувати про зроблені помилки і не дивитися у майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text>.
2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 1 лютого 2011 року N 2952-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-17#Text>.
3. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.
4. Калінкін А.С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади в Україні: проблеми теорії та практики. Одеса: Фенікс, 2018. 152 с.
5. Засєць А.П. Реформа місцевого самоврядування в Україні: конституційні основи. *Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки*. Київ: Заповіт, 2020. С. 266–276.
6. Серьогіна С.Г. Реформа місцевого самоврядування в Україні в сучасних умовах політико-правового розвитку. *Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару (м. Харків, 14 жовт. 2016 р.)*. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2016. С. 145–154.
7. Серьогіна С.Г. Напрями вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в аспекті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. №3 (86). С. 43–48.
8. Серьогін С.М., Гончарук Н.Т. Теоретичні засади та основні напрями реформування місцевого самоврядування й децентралізації влади в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 4. С. 111–120.
9. Шамрай В.В., Головка К.В. Конституційна реформа: проблеми децентралізації та нова роль місцевого самоврядування *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 325–327. URL: http://lsej.org.ua/7_2025/75.pdf.
10. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики; відп. ред. М.О. Баймуратов. Київ: Юрид. думка, 2010. 656 с.
11. Маринів А.В. Системно-структурна організація місцевого самоврядування у Французькій Республіці. Харків: Право, 2020. 208 с.
12. Федоренко В.Л., Чернеженко О.М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах-членах ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; за ред. В.Л. Федоренка. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 288 с.
13. Чиркін А.С. Конституційно-правове регулювання місцевого самоврядування в Польщі, Угорщині, Чехії. Харків: Юрайт, 2019. 220 с.

14. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: монографія / М.О. Баймуратов та ін.; ред.: О.В. Батанов, О.В. Марцеляк, А. Берлінгер; НАН України. Київ: Основа, 2020. 672 с.
15. Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні; Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, О.В. Батанов [та ін.]; за ред. О.В. Батанова. Київ: Талком, 2021. 498 с.
16. Сучасний унітаризм: доктрина і практика. Київ: Юрид. думка, 2021. 516 с.
17. Постанова Верховної Ради України Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України 8 грудня 2004 року № 2223-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1844-15#Text>.
18. Берченко Г.В. Конституція як акт установчої влади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право. Харків, 2024. 596 с.
19. Висновок Конституційного Суду України від 7 вересня 2005 року № 1-в/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-05#Text>.
20. Рішення Конституційного Суду України від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-16#Text>.
21. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4290 від 31.03.2009. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4290&skl=7.
22. Указ Президента України Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» 25 серпня 2009 року № 671/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/2009#Text>.
23. Янукович почув Кравчука і створює Конституційну Асамблею. URL: <https://tyzhden.ua/ianukovych-pochuv-kravchuka-i-stvoriuie-konstytutsijnnu-asambleiu>.
24. Рішення про проект Концепції внесення змін до Конституції України від 21 червня 2013 року № 14. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/01/14-15-2013.html>.
25. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) 2217а від 01.07.2015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
26. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) 2598 від 13.12.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644.
27. Президент вирішив відкликати проект закону про внесення змін до Конституції щодо децентралізації. URL: <https://auc.org.ua/novyna/prezydent-vyrishyv-vidklykaty-proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-konstytuciyi-shchodo>.
28. Зміни до Конституції України в частині децентралізації влади. Фінальний звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус». URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42960.pdf>.
29. Берченко Г.В. Воєнний стан як правовий режим, в умовах якого заборонено вносити зміни до Конституції України. *Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди Дня державної служби (м. Харків, 19 черв. 2025 р.)*. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого 2025. С. 21–25. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij>.